

się Boga nad upadłą ludzkością. Autor opracowania dostrzega wielkie bogactwo pojęcia miłosierdzia, które rozumiano nie tylko w sensie przebaczenia Bożego i ludzkiego, ale także jako dobroczynność podejmowaną w działalności charytatywnej i osobistą pracę człowieka prowadzącą go do uświęcenia i zbawienia.

Z całą pewnością postawiony przez Autora cel książki został osiągnięty, ponieważ w sposób niezwykle kompetentny i rzeczowy, w oparciu o dobrze dobrane źródła omawia naukę o Bożym miłosierdziu, poczynwszy od Starego i Nowego Testamentu, poprzez wybranych pisarzy greckich i łacińskich pierwszych wieków Kościoła. Swoistym ukoronowaniem zaś tego zagadnienia jest odniesienie się do czasów współczesnych. Całkowicie zrozumiałe jest, przy tak rozległym temacie, że ks. Grzywaczewski podjął decyzję, by dokonać wyboru autorów starożytnych, najbardziej znanych teologów i reprezentatywnych dla okresu patrystycznego.

Cieszy zatem fakt wydania tak bardzo potrzebnej monografii w znanym i cennym Wydawnictwie Naukowym UKSW w Warszawie. Posiada ona wśród podkreślonych już wielu walorów także aspekt czysto praktyczny. Może stanowić pomoc do dalszych badań doktryny patrystycznej na temat Bożego miłosierdzia i pokuty w pierwszych wiekach Kościoła, ułatwia dialog ekumeniczny, ale też jest niezwykle przydatna w codziennej pracy duszpasterskiej kapłanów i zespołów parafialnych. Biblijne przesłanie o tym, że Bóg jest miłosierny, sprawiedliwy i przebaczący ludziom grzechy pozostaje zawsze aktualne i staje się ważne w każdej epoce. Dlatego też byłoby wskazane wydać wspomnianą monografię w języku polskim, by mogła służyć szerszemu jeszcze gronu odbiorców.

ks. Bogdan Czyżewski – Gniezno, UAM

Józef GRZYWACZEWSKI, *The Biblical Idea of Divine Mercy in the Early Church*, Warszawa 2016, Wydawnictwo Naukowe UKSW, ss. 378.

Najnowsza anglojęzyczna monografia znanego patrologa z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, ks. Józefa Grzywaczewskiego, jest przekrojowym ujęciem rozumienia idei miłosierdzia Bożego w myśli starożytnego Kościoła. Inspiracją do napisania książki mógł być udział w międzynarodowych kongresach poświęconych Bożemu miłosierdziu, a przede wszystkim rok Bożego miłosierdzia ogłoszony przez papieża Franciszka, którego pokłosiem jest prawdopodobnie niezwiązany bezpośrednio z tematem rozdział ostatni, „współczesny”, omawiający istotny wkład do nauki o Bożym miłosierdziu siostry Faustyny oraz papieży Jana Pawła II i Franciszka.

Pierwszą część monografii, obejmującą 1/3 jej objętości (ponad 100 stron), stanowi szczegółowa prezentacja biblijnej nauki o miłosierdziu, uwzględniająca słusznie wyjaśnienie głównych terminów hebrajskich i greckich. Te same zagadnienia w nieco odmienny i dużo bardziej syntetyczny sposób omówił wcześniej ks. Leszek Mateja w solidnej monografii *Oblicza miłosierdzia. Historyczne uwa-*

runkowania rozwoju doktryny o miłosierdziu. *Studium dzieł Tertuliana i św. Cypriana* (Kraków 2003, 57-102), która z niezrozumiałych względów nie widnieje w bibliografii opracowania J. Grzywaczewskiego i nie jest przez niego cytowana.

W odniesieniu do głównej części książki, dotyczącej rozwoju doktryny o miłosierdziu w epoce patrystycznej, J. Grzywaczewski przyjął metodologiczną zasadę selekcji omawianych autorów, uznając słusznie, że wyczerpująca prezentacja poglądów wszystkich pisarzy wczesnochrześcijańskich zajmujących się tematem miłosierdzia byłaby zadaniem niezwykle trudnym. Przyjęte kryterium tego wyboru jest poprawne i oczywiste. Jak pisze Autor we wstępie na s. 6, mają to być teologowie najbardziej znani i reprezentatywni dla okresu patrystycznego. J. Grzywaczewski zasadniczo trzyma się tej reguły, jednak z jednym trudnym do zrozumienia i usprawiedliwienia wyjątkiem. Otóż zabrakło w publikacji rozdziału poświęconego jednemu z najważniejszych i najbardziej wpływowych teologów wczesnochrześcijańskich – Orygenesowi. Wybór pozostałych autorów nie budzi żadnych wątpliwości.

Najmniej oryginalne są fragmenty pracy poświęcone Tertulianowi i Cyprianowi, których nauka o miłosierdziu została już opracowana bardzo dokładnie we wspomnianej powyżej monografii L. Matei, o której istnieniu J. Grzywaczewski zdaje się nie wiedzieć. Przy omówieniu tematu *paenitentia secunda* zabrakło także odniesień do wciąż aktualnych osiągnięć warmińskiego badacza tego tematu z 1. poł. XX w. – Bernharda Poschmanna (por. B. Poschmann, *Paenitentia secunda. Die kirchliche Busse im ältesten Christentum bis Cyprian und Origenes*, Bonn 1940), które przybliżył w swoich opracowaniach W. Zawadzki (por. *Bernhard Poschmann – warmiński badacz wczesnochrześcijańskiej pokuty*, Olsztyn 1998; *Nauka o pokucie i praktyka pokutna w Kościele rzymskim w okresie starożytności chrześcijańskiej*, VoxP 19:1990, 807-815).

Za szczególnie wartościowe i nowatorskie należy uznać rozdziały prezentujące poglądy Ojców Kapadockich: zachęty Bazylego do nawrócenia i skorzystania z łaski miłosierdzia, skierowane do mnichów; wyakcentowanie przez Grzegorza z Nyssy roli miłosierdzia jako przymiotu Bożego związanego z Jego wszechmocą i podkreślenie istotowego związku miłosierdzia z osobą i misją Chrystusa (miłosierdzie jako przymiot w równym stopniu Ojca i Syna, co wskazuje na jedność natury Osób Trójcy w dialogu z Eunomiszem); zwrócenie uwagi przez Grzegorza z Nazjanzu na konieczność pokornej modlitwy o miłosierdzie Boże oraz potrzebę świadczenia miłosierdzia w praktyce przez chrześcijan. Równie ważny jest rozdział poświęcony Janowi Chryzostomowi, który uważał miłosierdzie za fundamentalną cnotę chrześcijańską, zarówno w wymiarze duchowym, jak i praktycznym, i podkreślał jej związek z wiecznym zbawieniem człowieka. W części monografii poświęconej autorom łacińskim zwracają uwagę rozdziały dotyczące: Ambrozego (nauka o Kościele jako miejscu udzielania Bożego miłosierdzia), Hilarego z Poitiers (kwestia nieograniczoności Bożego miłosierdzia), Augustyna (osobiste doświadczenie Bożego miłosierdzia w procesie własnego nawrócenia) i Leona Wielkiego (połączenie teologicznych i praktycznych elementów nauki o miłosierdziu Bożym

i ludzkim). Natomiast w opisie praktycznego nauczania miłosierdzia w działalności homiletycznej Cezarego z Arles zabrakło wyeksponowania jego ciekawej idei o miłosierdziu dobrym (aspekt charytatywny, związany z pomocą materialną) i lepszym (aspekt wybaczenia grzechów i towarzyszenia osobie znajdującej się w trudnej sytuacji duchowej). Interesujące są analizy Autora prowadzące do ukazania wpływu elementów filozofii antycznej na chrześcijańską koncepcję grzeszności i miłosierdzia, np. Klemensowe rozumienie zaczerpniętego ze stoicyzmu pojęcia „apathei” jako fundamentu moralnej stabilności oraz uznanie grzechów cudzołóstwa i apostazji za efekty braku postawy „apathei” (por. s. 176-178).

Monografia J. Grzywaczewskiego o idei Bożego miłosierdzia w Biblii i nauczaniu starożytnego Kościoła stanowi solidne przekrojowe ujęcie zagadnienia, o charakterze bardziej porządkującym niż odkrywczym. Pozytywne cechy opracowania to trzymanie się tekstów źródłowych i ich umiejętna konfrontacja ze współczesną literaturą przedmiotu, chociaż nie w pełni wykorzystaną, jeśli chodzi o ważne polskojęzyczne opracowania, o których wspomniałem powyżej. Autor pisze zrozumiałym, nieskomplikowanym, a jednocześnie precyzyjnym językiem angielskim, wychwytyjąc umiejętnie charakterystyczne cechy teologii poszczególnych autorów. Niekiedy oczekiwałem bardziej pogłębionych analiz cytowanych wypowiedzi Ojców, ograniczyłbym natomiast podawanie znanych dobrze specjalistom podręcznikowych informacji o omawianych autorach. Taki sposób podejścia wynika zapewne z zamiłowania i zdolności Autora do popularyzacji wiedzy o antyku chrześcijańskim.

Monografia J. Grzywaczewskiego, oprócz niekwestionowanych walorów naukowych, ma także wymiar duszpasterski. Stanowi nie tylko ważną dla teologów specjalistów udokumentowaną źródłowo syntezę wiedzy o kształtowaniu się nauki o tym kluczowym przymiocie Bożym w księgach biblijnych Starego i Nowego Testamentu oraz w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, ale może być również pomocą w rozwoju duchowym dla każdego chrześcijanina pragnącego pogłębić swoją wiarę.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Zofia RZEŹNICKA – Maciej KOKOSZKO, *Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego Bizancjum (II-VII w.)*, część III: *Ab ovo ad γάλα. Jajko, mleko i produkty mleczne w medycynie i sztuce kulinarnej (I-VII w.)*, Byzantina Lodziensia 28, Łódź 2016, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, ss. 258 + VI.

Recenzowana publikacja jest, jak wynika z powyższego opisu bibliograficznego, trzecią częścią powstającej w środowisku łódzkich badaczy historii cesarstwa wschodniorzymskiego serii na temat dietetyki i sztuki kulinarnej schyłku antyku i wczesnego Bizancjum. Na tę trylogię składają się obok niniejszej pracy dwie bardzo obszerne monografie, wydane w roku 2014: M. Kokoszko – K. Jagusiak – Z. Rzeźnicka, *Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego*